

<https://doi.org/10.30546/114578.2025.11.5057>

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ MEDİANIN DİLİ: İNKİŞAF, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Aynur Həsənova

doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

aynur.osmanovna@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dili zəngin dialekt tərkibinə malikdir və dialektlər danışq mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Dialektlər dil tarixinin canlı arxivi kimi çıxış edir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin tətbiq sahələri genişlənməmiş, yazılı mətbuat, teleradio kanalları, mobil rabitə və tərcümə fəaliyyəti dilin işləkliyini artırmışdır. Bununla belə, medianın dilində ədəbi norma pozuntuları – leksik, qrammatik və orfoepik səhvlər – müşahidə olunur.

Dialekt sözlərin medianın dilində istifadəsi müsbət və mənfi tərəflərə malikdir. Bu səbəbdən media işçiləri bu sözlərdən istifadə etmək istəyərkən diqqətli olmalıdır, onların dialektlər və ədəbi norma üzrə təlim keçməsi vacibdir.

Müvafiq dövlət qurumları monitorinqlər apararaq dilin qaydalarından düzgün istifadəsini təmin edirlər. Bu proses mütəmadi hal almalıdır.

Açar sözlər: dialekt, ədəbi dil, norma, media, mədəniyyət.

DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND MEDIA LANGUAGE: DEVELOPMENT, PROBLEMS, AND PROSPECTS

Aynur Hasanova

Baku State University

Abstract

The Azerbaijani language has a rich dialectal structure, and dialects are an integral part of spoken culture. Dialects serve as a living archive of the language's history.

In the years of independence, the use of the Azerbaijani language has expanded, and written media, television, radio, mobile communication, and translation activities have increased its functionality. However, violations of literary norms – lexical, grammatical, and orthoepic errors – are observed in media language.

The use of dialect words in media has both positive and negative aspects. Therefore, media professionals should be cautious when using such words and receive training in dialects and literary norms.

Relevant state institutions conduct monitoring to ensure proper use of language rules, and this process should be continuous.

Key words: dialect, literary language, norm, media, culture.

ДИАЛЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЯЗЫК СМИ: РАЗВИТИЕ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Айнур Гасанова

Бакинский государственный университет

Резюме

Азербайджанский язык обладает богатой диалектной структурой, и диалекты являются неотъемлемой частью речевой культуры. Диалекты выступают как живой архив истории языка.

В годы независимости сферы применения азербайджанского языка расширились: печатные СМИ, телевидение, радио, мобильная связь и переводческая деятельность повысили его функциональность. Однако в языке СМИ наблюдаются нарушения литературных норм – лексические, грамматические и орфоэпические ошибки.

Использование диалектных слов в СМИ имеет как положительные, так и отрицательные стороны. Поэтому журналисты должны быть осторожны при их употреблении и проходить обучение по диалектам и литературным нормам.

Соответствующие государственные структуры проводят мониторинг правильного использования языка, и этот процесс должен быть постоянным.

Ключевые слова: диалект, литературный язык, норма, медиа, культура.

Giriş/Introduction

Azərbaycan dili zəngin dialekt tərkibinə malikdir. Dialekt sözləri milli ləhcə və danışiq mədəniyyətinin bir hissəsidir. Medianın dili geniş auditoriyaya xitab etdiyi üçün, dialekt sözlərinin istifadəsi dilin işləkliyini zənginləşdirir, amma müəyyən problemlər də yarada bilər.

Dil müəyyən sosial, tarixi və coğrafi amillərin təsiri altında daxili dialekt bölgüsünə məruz qalır. Bu bölgü sistemində ləhcə, dialekt və şivə anlayışları mühüm yer tutur. Şivə – dilin dialekt bölgüsünün ən kiçik vahidi olub, məhdud coğrafi ərazidə, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsinin sakinlərinin nitqində formalaşır və özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olur. Ümumi dil xüsusiyyətlərinə görə yaxın olan şivələr şivələr qrupunu, bir neçə belə qrup isə ləhcəni təşkil edir. Ləhcə dilin dialekt bölgüsünün ən böyük vahidi olmaqla, milli dilin formalaşmasında və onun tarixi inkişafının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

M.Şirəliyev dialekt və şivə anlayışları arasındakı fərqi belə izah edir: "Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektdən kəskin ayrılır; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzdür ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir" [Şirəliyev, 1960:98].

Keçid (aralıq) şivələr isə iki müxtəlif dialektin sərhəd zonasında yerləşərək hər ikisinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən ara formalar, aralıq şivələr hesab olunur. Azərbaycan dilinin dialekt sistemində belə keçid xarakterli şivələrə Ağdaş, Göyçay, Ucar, Zərdab, Cəlilabad, Cəbrayıl və Qubadlı rayonlarının ərazisində rast gəlinir. Bu şivələr dilin ərazi və dialekt sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi tədqiqat əhəmiyyəti kəsb edir.

Dialekt və şivələr haqqında. Azərbaycan dilinin şivələri haqqında ilk məlumat M.Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” əsərində verilib. Dialektlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu sahənin elmi əsaslarının formalaşması və inkişafı M.Şirəliyevin adı ilə bağlıdır. XX əsrin 40-cı illərindən etibarən isə Azərbaycan dilinin şivələri həm fərdi, həm də kollektiv tədqiqatlar əsasında araşdırılmağa başlanmışdır.

Dialekt dilçilikdə dilin məhdud coğrafi ərazidə işlədilən variantı kimi müəyyən edilir. Dialekt ümumxalq dilinin əsas xüsusiyyətlərini qorumaqla yanaşı, özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik fərqləri ilə seçilir.

Dialektlər məhəlli və sosial olmaqla iki əsas növə ayrılır. Məhəlli dialektlər müəyyən ərazidə formalaşmış spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Sosial dialektlər isə əhalinin müəyyən peşə və ya ictimai qruplarına məxsus nitq formasıdır və əsasən lüğəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Beləliklə, dialektlər dilin həm ərazi, həm də sosial müstəvidə müxtəlifləşməsinin nəticəsi olaraq xalq dilinin zənginliyini və tarixi inkişafını nümayiş etdirir.

Dialektologiya birinci növbədə dil tarixinin öyrənilməsi üçün əsas mənbədir. Dialektlər dil tarixinin canlı arxivi hesab olunur. Dialektləri öyrənmədən mükəmməl dil tarixi kursu yaratmaq mümkün deyil, çünki vaxtilə dilin tarixində işlənmiş bir çox xüsusiyyətlər (səslər, şəkilçilər, sözlər) müasir ədəbi dildə saxlanmadığı halda, şivələrdə mühafizə olunur [Məmmədli, 2019:11].

Ədəbi dilimizin Bakı dialekti əsasında formalaşmasına müxtəlif yanaşmalar vardır. Ə.Dəmirçizadə bu haqda yazır: *“Milli ədəbi dilimiz Şamaxı-Bakı dialekti əsasında formalaşmış..., Şamaxı-Bakı dilaekti ətrafında təmərküzləşərək hər bir dialekt bu prosesə müəyyən pay verib və inkişaf edən milli dili zənginləşdirib.Lakin bu fikri tam olaraq dəstəkləməyən alimlər də olmuşdur. Onalnn fikrincə ədəbi dilimiz Bakı dialekti əsasında formalaşmamışdır. Həmin dövrdə Bakıda mərkəzləşmə olduğundan bura toplaşan əhali öz dialektlərini buraya gətirmiş və burada bütün dialektlər üzərində seçmə əməliyyatı apardıqdan sonra norma səviyyəsinə salınmışdır”* [Dəmirçizadə, 1969:35].

M.İslamov “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” əsərində qeyd edir ki, “dialektlərdən ədəbi dilə gələn sözlərin böyük bir qismi alınma terminlər vasitəsilə gələn sözlər olsa da, əsasən dialektlər vasitəsilə elmi dilə daxil olmuşdur. Bu prosesdə Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun təsis etdiyi “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində çoxlu sayda terminlər dialektlərdən ədəbi dilə gəlmişdir: Məs: yatalaq, yağışölçən, tullama, soyuq yer və s. [İslamov, 1968:164].

Əgər hər kəs öz şivəsində danışsa və ya yazsa, qarşılıqlı anlaşılmazlıq yarana bilər. Buna görə ictimai və rəsmi ünsiyyətdə ədəbi dilin işlədilməsi vacibdir.

Mətbuatda və teleradioda dil işləkliyi.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin inkişafında ən mühüm və müsbət tendensiyalardan biri onun tətbiq sahələrinin genişlənməsi və işləkliyinin artması olmuşdur. Yazılı mətbuat orqanlarının və teleradio kanallarının sayca çoxalması dilin işləkliyi üçün geniş meydan açmışdır. Eyni zamanda, mobil rabitə sisteminin tətbiqi, dünya ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcüməsi, müvafiq dövlət qurumlarının yaradılması, özəl nəşriyyatların fəaliyyətə başlaması Azərbaycan dilinin həm yazılı, həm də şifahi formada istifadəsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Lakin dilin işlənməsi ilə bağlı bəzi problemlər də yaranmışdır. Bir tərəfdən media nümayəndələrinə və teleradio aparıcılarına olan tələblərin yumşaldılması, digər tərəfdən isə media sahəsinə ana dilinin qaydalarına kifayət qədər bələd olmayan şəxslərin axını dildə çoxsaylı qüsurların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hazırda mətbuatda, xüsusilə onlayn mediada və teleradio verilişlərində ədəbi dil normalarının pozulması üç əsas aspektdə özünü göstərir:

- Leksik nöqsanlar – sözlərin yanlış işlədilməsi, alınma sözlərə, dialektlərə, məişət dilinə meylin artması və dilin orijinallığının zəifləməsi;
- Qrammatik və üslubi nöqsanlar – uzlaşma və söz sırasının pozulması, məntiqi ardıcılığın itməsi, Azərbaycan dilinə xas olmayan sintaktik konstruksiyaların artması;
- Orfoepik nöqsanlar – sözlərin, xüsusilə şəxs və yer adlarının yanlış tələffüzü, məntiqi vurğunun düzgün müəyyən edilməməsi və s.

Dialekt sözlərinin medianın dilində istifadəsi düzgün kontekstdə və məntiqi uyğunluqda olmalıdır. Dialektlər medianın dilinə lokal rəng və ifadə zənginliyi gətirir. Onlar regional xüsusiyyətləri əks etdirir, yazılı və şifahi xəbərlərdə yerli mədəniyyəti auditoriyaya tanıdır, jurnalistikanın ifadə imkanlarını genişləndirir. Dialekt sözlərin istifadəsinin müsbət tərəfləri dilin zənginləşməsi, regional mədəniyyətin və danışq üslubunun qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Mənfi tərəfləri ondan ibarətdir ki, ədəbi norma pozuntularına səbəb ola bilər. Bəzi sözlərin anlaşılmaz olması, oxucu və tamaşaçı üçün qarışıqlıq yaratmasına gətirib çıxarır. Peşəkar jurnalistikanın standart dil tələbləri yerində olmayan sözlərdən istifadə olunması nəticəsində pozulur.

Dialekt sözlərin medianın bəzi sahələrində istifadəsi yerinə düşə bilər. Məsələn,

- Xəbər proqramları: Dialekt sözləri xəbərin lokal xüsusiyyətini vurğulaya bilər (region müxbirinin nitqində).
- Teleradio verilişləri: Əyləncə və mədəni proqramlarda dialekt üslubu auditoriya ilə yaxın əlaqə yaradır (qonağın nitqində).
- Onlayn media: Sosial şəbəkələr və saytlar dialekt sözlərinə tez-tez rast gəlinən sahələrdir, amma burada diqqətli olmaq lazımdır.

Dialekt sözlərin yanlış və məntiqsiz istifadəsi dil qüsurlarına yol açır. Media işçilərinin dialektlər və ədəbi norma üzrə təlimlər keçməsi vacibdir. Müasir texnologiyalar vasitəsilə (redaktə proqramları, lüğət sistemləri) dialekt sözlərinin istifadəsi standartlaşdırıla bilər.

“Dil bir xalqın keçmişi, bu günü və gələcəyidir” fikri təsadüfi deyil. Xalqın milli kimliyini qorumağın əsas yolu onun dilini yaşatmaqdır. Prezident İlham Əliyev müxtəlif illərdə imzaladığı fərman və sərəncamlarla, qəbul etdiyi dövlət proqramları ilə Azərbaycan dilinin inkişafı və mühafizəsini prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu baxımdan, 2013-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” mühüm sənəddir. Bu proqram dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində yol xəritəsini müəyyən etmiş, dilin inkişafına məsul olan dövlət qurumlarının fəaliyyət istiqamətlərini dəqiqləşdirmişdir. Bu gün həyatımızın bütün sferalarında – istər məişətdə, istərsə də mediada – dil pozuntularına tez-tez rast gəlinir. Xüsusilə onlayn mediada tələskənlik, redaktəsiz mətnlərin paylaşılması və ümumi savadsızlıq halları dil normalarının pozulmasına gətirib çıxarır. Halbuki media təmsilçilərinin dil biliklərinin mükəmməlliyi jurnalistikanın əsas şərtidir. Operativlik vacib olsa da, dilin saflığı və ədəbi norma heç vaxt qurban verilməməlidir. Müasir texnoloji yeniliklərdən yararlanmaqla, dilin düzgün istifadəsini təmin edən kompüter proqramları və nəzarət sistemlərinin tətbiqi bu sahədə faydalı ola bilər. Media Agentliyi və AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu mediada dil normalarına riayət olunması istiqamətində monitorinqlər aparır. Bu monitorinqlərin mütəmadi (aylıq, rüblük, illik) xarakter alması və nəticələrin ictimaiyyətə təqdim edilməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 533.1-ci maddəsinə əsasən, dil normalarının pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edilib. Belə ki, media məhsullarında və reklam daşıyıcılarında dövlət dili normalarının pozulmasına görə fiziki şəxslər 100-200 manat, vəzifəli şəxslər 300-400 manat, hüquqi şəxslər 500-1000 manat məbləğində cərimə edilir. Bu hüquqi mexanizm dilin qorunması və normativ qaydaların təmin olunması baxımından mühüm vasitədir.

Kütləvi informasiya vasitələri dilin genişlənməsi, təmizlənməsi və zənginləşməsi prosesində əvəzolunmaz rol oynayır. Mətbuat dilin güzgüsüdür, qoruyucusudur. O, dili həm əks etdirir, həm də formalaşdırır, eyni zamanda ədəbi normanı cəmiyyətə tanıdır, danışq dilinə yön verir. Mətbuatda və efirdə edilən hər bir səhv gənc nəsillərin dil təfəkkürünə birbaşa təsir göstərir, eyni zamanda media orqanının peşəkarlıq səviyyəsini sual altı qoyur, informasiyanın keyfiyyətini azaldır. Əgər mediada orfoqrafiya və üslub normaları pozulursa, bu hal gənc nəslin təfəkküründə yanlış dil formalarının möhkəmlənməsinə səbəb olur. Məhz buna görə televiziya və media qurumları nəzdində nitq mədəniyyəti şöbələrinin yaradılması, efirə çıxan materialların dil ekspertizasından keçirilməsi vacibdir.

Nəticə/Conclusion

Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə və ifadə imkanlarına malikdir. Lakin jurnalistlərin bəzən əcnəbi sözlərə, dialektlərə üstünlük verməsi, məişət dilini efirə gətirməsi dilimizin saflığını pozur. Jurnalist söz adamıdır – o, dilin inkişafına xidmət etməli, yeni ifadələr axtarır tapmalı, mövcud söz ehtiyatını aktivləşdirməlidir. Amma bununla yanaşı o, dilin saflığını pozmamalı, ədəbi norma və üslub qaydalarını tapdalayıb bayağı ifadələrə yer verməməlidir. Jurnalist sözün məsuliyyətini dərk etməli, informasiyanı çatdırmaq xatirinə dilin gözəlliyini və dəqiqliyini qurban verməməlidir.

Sözə qarşı biganəlik dilə qarşı hörmətsizlikdir. Dilimizin gələcəyi üçün mediada işləyən hər bir kəs bu məsuliyyəti dərk etməli və Azərbaycan dilinin təmiz, doğru, səlis işlədilməsinə xidmət etməlidir. Bu istiqamətdə görülən sistemli işlər nəticəsində dilimizin saflığının qorunmasına və inkişafına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir). <https://e-qanun.az/framework/25537>
2. Dəmirçizadə, Ə. (1969). Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. – Bakı: API nəşriyyatı. – 81 s.
3. İslamov, M. (1968). Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. – Bakı: Azərbaycan SSR EA. – 275 s.
4. Məmmədli, M. (2019). Azərbaycan dialektologiyası. Dərslik. – Bakı: “Zərdabi LTD”. – 352 s.
5. Şirəliyev, M.Ş. (1960). Dilin dialekt bölgüsü problemi / Türkdilli dillərin dialektologiyası məsələləri. – Bakı, 54 s.

Məqalə tarixçəsi

<i>Daxil olub</i>	<i>14.10.2025</i>
<i>Qəbul edilib</i>	<i>06.11.2025</i>
<i>Nəşrə tövsiyə edib</i>	<i>Mirvari İsmaylova</i>
	<i>filologiya elmləri doktoru, professor</i>